УДК 821.512.14

Ә.М. Закирҗанов

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ҺӘМ XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ

Статья посвящена рассмотрению драматических произведений Гаяза Исхаки в контексте развития татарской сценической литературы начала XX века. Особое внимание уделяется выявлению социокультурных, общественных условий развития драматургии начала XX века. Выявляя основные этапы творчества писателя, исследуются его поиски в области тематики и жанрового своеобразия, конфликта и национального образа, художественных средств.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки, татарская драматургия, эпоха, возрождение, национальная особенность, жанр, конфликт, образы.

Татар халкының мәдәнияте, аеруча әдәбияты тарихында XX йөз башы гаять әһәмиятле урын алып тора. Бу елларда бер төркем әдипләр иҗат мәйданына килеп, гаять бай рухи мирас калдыра. Милли-мәдәни Яңарыш зур бер дулкын булып, яшәешнең бөтен өлкәләренә үтеп керә. Әлеге дәвер алып килгән зур табыш-яңалыклар тулы бер гасыр татар әдәбиятын сугарып тора, күпсанлы традицияләргә нигез сала. XX йөз башы татар тормышына гаять зур йогынты ясап, «яңа заман татар Ренессанс әдәбиятының нигез ташларын салучы» [Ганиева, 1998, б. 63] һәм халыкның миллиазатлык көрәше лидерларыннан берсе – Гаяз Исхакый. Матур әдәбиятның проза, драмтургия өлкәләрендә, шулай ук публицистика һәм әдәби тәнкыйтьтә киң танылып, ул үз вакытында замандашлары Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Җ. Вәлиди, Г. Сәгъди, Й. Акчура, Г. Кәрам һ.б. тарафыннан бик югары бәяләнә.

Әдипнең бай һәм киңкырлы иҗатында драматургия үзгә урын алып тора. Бердән, ул сәхнә әдәбиятының театр белән бәйлелеген яхшы аңлап, шуның белән киң җәмәгатьчелеккә фикерләрен тизрәк җиткерергә тели; икенчедән, үз чорының социаль типларын тудырып, сәхнәдә аларның образын күрсәтү, еш кына, тамашачы буларак үзләреннән үзләрен көлдерү мөмкинлеге бирә; өченчедән, прозада әйтеп бетерә алмаган уй-фикерләрен, идеяләрен диалог-монологларда чагылдыру юлын таба; дүртенчедән, татар театрының үсеше өчен яхшы репертуар кирәклеген аңлап, әсәрләре белән театр сәнгате үсешенә зур өлеш кертә. Бу уңайдан, алгарак китеп, бер фактны искәртеп үтик. 1916 елны «Сүз» газетасында басылган «Татарча театр вә концерт» язмасында язучы үзенең татар театрына 10 ел хезмәт итеп тә, бер тиен гонорар алмавын билгеләп үтә [Исхакый, 2008, б. 189].

Г. Исхакый Октябрь вакыйгаларына кадәр 9 пьеса яза һәм

алар эчтәлеге, күтәрелгән проблемалары, сәнгати эшләнешләре буенча әдипнең иҗади үсеше, эзләнүләре белән туры килә. Әдәбият фәнендә әлеге иҗатның чорларга бүленеше башлап Г. Сәгъди тарафыннан аталып [Сәгъди, 2008, б. 69], Р. Ганиева исә аны фәнни концепциягә сала һәм түбәндәгечә билгели: 1) мәгърифәтчелек чоры (1897–1904); 2) «таң»чылык чоры (1905–1911); 3) милләтчелек чоры (1912–1918); мөһаҗирлек чоры (1919–1954) [Ганиева, 1998, б. 64].

XX йөз башында татар драматургиясе формалашу, аякка басу чорын кичерә, яңа жанрларга байый, чынбарлыкка нисбәтле җитди мәсьәләләргә игътибар итеп, аларны чагылдыруда яңадан-яңа алым-чаралар эзли. Г. Исхакыйның «Өч хатын белән тормыш» (1900) һәм «Ике гашыйк» (1903) пьесалары сәхнәгә җитди яңалык алып килә. Бу төрдә беренче үрнәкләр итеп, Г. Ильяси, Ф. Халиди әсәрләрен әйтергә була, әмма алар жанр ягыннан шактый йомшак пьесалар. Драматургия әсәрләре язарга алынган яшь авторлар өчен өлге булырлык, жанр таләпләренә туры килгән, сәхнә закончалыкларына нигезләнеп язылган хезмәтләрдән Г. Камалның «Бәхетсез егет»ен, Г. Исхакыйның «Өч хатын белән тормыш»ын санарга кирәк. Г. Исхакый, чынбарлыкның ул чорда күп бәхәсләр уяткан күпхатынлылык проблемасына мөрәҗәгать итеп, мәгърифәтчелек реализмы кысаларында язылган пьеса тәкъдим итә. Шуны да билгеләп үтик, ул сәхнәгә куелган беренче пьеса 1905 елның 21 апрелендә Уфа җәмәгатьчелегенә тәкъдим ителә. Искелек-яңалык конфликтына нигезләнгән сюжетта автор Коръәннән килә торган әхлакый фикерләрне яклый. Аның берсе – начарлыкка да яхшылык белән җавап бирү, икенчесе – изгелекнең, яхшылыкның нәтиҗәсе – бәхет. Әлеге карашлар, беренче чиратта, Әсма образында, аның эш-гамәлләрендә чагыла. Әсәрдә авторның карашлары Риза образы аша белдерелә. Яшь егет халыкны гыйлемле итү теләге белән яши, китапханә ачарга җыена. Шул рәвешле, халыкчылык идеяләре дә урын ала. Пьесаны буеннан-буена сабырлык мотивы иңләп үтә. «Ике гашыйк»та (1903) Г. Исхакый беренче пьесадагы мәсьәләләрне үстерә барып, алгы планга никах иреген, ир кеше һәм хатын-кыз хокукын яклауны чыгара. Автор чынбарлыкка якын торып, этнографик детальләр, ашау-эчү, кием-салым һ.б. аша чорны күз алдына бастыра. Геройлар язмышында йөрәк һәм акылга нисбәтле сыйфатлар зур роль уйный, социаль шартлар йогынтысы арта бару да игътибардан читтә калмый. Гомумән, хис-кичерешкә, геройның эчке дөньясын тулырак ачуга, күз яшен агызуга нигезләнгән сентименталь пьеса мәйданга чыга.

Башлап проза һәм драма әсәрләре белән чирканчык алган Г. Исхакыйның дөньяга карашы, тормыш каршылыкларын аңлавы җитди үзгәреш кичерүнең чагылышы буларак, «Ике

йөз елдан соң инкыйраз» (1904) антиутопиясе языла. Р. Ганиева билгеләгәнчә, ул – «XX гасыр башы татар әдәбиятының төп үсеш юлларын билгеләүче программ әсәр» [Ганиева, 1998, б. 67]. Моңа кадәр мәгърифәтчелек реализмы принципларын үзләштергән әдип, бу әсәрендә мәгърифәтчелек романтизмының әдәби-эстетик байлыгына да теләп мөрәҗәгать итә.

Беренче рус инкыйлабы, шуның нәтиҗәсендә яулап алынган демократик хокукларга бәйле татарча газета-журналлар чыга башлау, театр барлыкка килү, җәдит мәдрәсәләренең артуы, татарларның актив рәвештә социаль һәм милли хокукларны яклауга тартылуы – болар барысы да сәхнә әдәбияты өлкәсендә эшләүчеләргә көчле йогынты ясый. Аның төп нәтиҗәсе, әдипләрнең заман проблемаларын алгы планга чыгарып, һәртөр искелек-артталыкны фаш итүендә, фанатик дин әһелләрен усал тәнкыйтьләүдә, гаилә-никах мәсьәләләрен яңарыш белән бәйләп бирүдә, социаль һәм сыйнфый көрәш сорауларына мөрәҗәгать итүдә чагыла. Татар драматургиясе формалашу һәм аякка басу дәверенең икенче этабында (1906–1911 елларда) тәнкыйди реализм иҗат методы мәйдан яулый, экренләп, хәл-күренешләрне җәмгыятьнең яшәеш нигезләре, андагы шарт-сәбәпләр белән бәйләп ачкан, чор типларының гыйбрәтле образларын тудырган әсәрләр языла башлый.

Иҗатының «“таң”чылык чоры» дип аталган елларында Г. Исхакый «Таң йолдызы», «Тавыш», «Таң мәҗмугасы» кебек газета-журналлар чыгара, тулы бер цикл проза әсәрләре яза, сәхнә әдәбиятын гыйбрәтле пьесалары белән баета, аңа яңа тематика, яңа сулыш алып килә. Әдип үзен революцион көрәшкә багышлый, әсәрләрендә, публицистик язмаларында социаль һәм сыйнфый тигезлек мәсьәләләрен кыю күтәреп, «Тартышуда гына табарсың син үз бәхетеңне!» дигән девиз белән чыгыш ясый. Исхакый бу чор татар драматургиясен яңа тема-мотивлар, сәнгати эзләнүләр, яңа жанр һәм жанр формалары белән генә баетып калмый, бәлки яңа башлангычларга да нигез сала. «Алдым-бирдем» драмасы – тәнкыйди реализм принципларына нигезләнеп язылган беренче татарча пьеса. Автор хатын-кыз азатлыгы, гаилә кору, никах иреге кебек проблемаларны шул чор татар җәмгыятендә хөкем сөргән патриархаль күренешләрне кире кагу, шәхес иреген яклау өчен тартышу юлына чыгучы геройлар аша ача. Галия һәм Ибраһимның эшгамәлләрендә әлеге мәсьәләләр бәхәсләшү, карашлар төрлелеге, фактик мисаллар ярдәмендә бәяләнә һәм укучы-тамашачыны да нәтиҗә ясауга китерә. Әлеге мәсьәләләр башка драматурглар иҗатында да сурәтләнеп, җитди яңгыраш ала. Мисал өчен, С. Рәмиевнең «Яшә, Зөбәйдә, яшим мин!» (1907) драмасында шәхес ирегенә, хатын-кыз азатлыгына бәйле бәхәсләр милли яңарыш мәсьәләләре белән үрелеп китә.

Г. Исхакыйның «Тартышу» (1908, 1917 елда басыла) драмасы тарихи-революцион эчтәлеге белән җәлеп итә. Г. Коләхмәтовның «Яшь гомер»ендә сөйләү, фикер алышу рәвешендә яңгыраган сыйнфый көрәш идеясе әлеге әсәрдә төрле партияләр көрәшенең гамәлдә чагылышы булып тора. Драмада «тартышу» күптөрле мәгънәләрдә килеп, аеруча киң яңгыраш алганнары түбәндәгеләр: 1) патша самодержавиесе белән тартышу; 2) искелек-яңалык тартышуы; 3) аталар һәм балалар тартышуы; 4) ирек өчен тартышу; 5) партияләр арасындагы тартышу; 6) ике сыйныф арасындагы тартышу; 7) геройның эчке дөньясындагы тартышу һ. б. Драмада шул чор җәмгыятендә урын алган төрле бәхәсләр, яшәештәге күренешләр киң урын алып, авторның аларга мөнәсәбәте дә чагыла. Шуларның берсе – «татар» һәм рус революцияләре. Бөтен Россияне кузгаткан халык күтәрелеше, самодержавиегә каршы көрәш белән бәйле рус революциясенә татарларның да бер өлеше кушылып китә. Төрле партияләргә кергән яшьләрнең листовка-прокламацияләр таратуы, халык вәкилләре каршында чыгыш ясаулары, агитация-үгетләүләр – шуның бер чагылышы. Үзләрен социаль тигезлек кебек якты идеалларга багышлаган яшьләр, төрлечә эзәрлекләүләр нәтиҗәсендә идән асты тормышына дучар булсалар да, сайлаган юлларыннан чигенмиләр. А. Әхмәдуллин язганча, андый геройлар рухи өлгергән, үзләрен корбан итәргә дә әзер, хәтта билгеле бер дәрәҗәдә аскетлар итеп сурәтләнә [Ахмадуллин, 2003, с. 415]. «Татар» революциясе исә драмада татар җәмгыяте эчендә барган көрәшне аңлата. Бу, беренче чиратта, европача киенү, рус телен һәм рус теле аша Европа илләре казанышларын өйрәнү, һөнәр үзләштерү хокукы һәм гаиләдәге иске гадәтләрдән арыну өчен төрле буыннар, төрле социаль катлаулар арасында барган тартыш. Шунысы игътибарга лаек, Г. Исхакыйның әлеге әсәре шул заман әдипләренә зур йогынты ясый һәм драматургиядә көрәш-тартыш рухы белән сугарылган пьесалар мәйданга чыга. Мисал өчен: Ф. Әмирханның «Яшьләр»е (1909), «Тигезсезләр»е (1913), К. Тинчуринның «Беренче чәчәкләр»е (1914) һ.б.

Мәгърифәтчелектән килгән әдәби-эстетик карашларны үстерә барып, Г. Исхакый үз иҗатында халыкчылык идеяләренә дә киң урын бирә. Халык арасына китеп, аңа аң-белем таратуны, яңарышка өндәүне аңлаткан әлеге күренеш «Тартышу» пьесасында да чагылып китә. Ә инде «Мөгаллим» (1907) драмасында ул үзәк мәсьәлә буларак урын ала. Төп герой – мөгаллим Салих милләткә хезмәт итү идеалы белән яшәсә дә, максатына ирешә алмавы өчен рухи газап кичереп яши. Ул авыл халкын әдәпәхлакка, белем-мәгърифәткә тартып, аларны авыр тормыштан коткарырга тели. Автор Салихның уй-фикерләрен, эшгамәлләрен авыл крестьяннарының каршылыклы тормышы белән үреп бара. Моңа төрле социаль катлаулар арасындагы

каршылык-бәхәсләр килеп кушыла. Ә инде гаилә кору, балалар туу белән Салих күңелендәге каршылык тагы да арта. Ул, Р. Ганиева билгеләп үткәнчә, «өйләнү, гаиләле булу ир кешенең җәмгыять эшчәнлегенә аяк чала дигән толстойчылык карашлары»на [Ганиева, 1998, б. 67] барып тоташа. Салих, яшәвенең мәгънәсе, иң зур теләк-хыялы халкына хезмәт итүдә, дигән фикергә килә. Нәтиҗәдә бертөрле генә бәяләнми торган адым ясый – хатынын, балаларын калдырып китә. Гаилә «тышавы»ннан арынып, үзен тулысынча халкына хезмәт итүгә багышлый.

Г. Исхакыйның «Җәмгыять» (1909) һәм «Кыямәт» (1909) комедияләре искелек-артталыкны фаш итү пафосы белән сугарылган. Әдип «Җәмгыять»тә һәртөр наданнардан, бушкуыклардан, үзләрен җирнең кендеге дип санап та берни эшли белмәүче икейөзлеләрдән ачы итеп көлә. Мохтаҗ-ятимнәргә ярдәм итәргә тиешле хәйрия җәмгыяте оештырырга йөреп тә, сүзләре һәм эш-гамәлләре кеше тикшерүдән, мактанышудан узмаган кара йөзләрне автор татар җәмгыятенең эчке хәленә нисбәтле сурәтли. Комедия геройлары (арада Муса мирза аерылып тора) зур булмаган штрихлар белән генә бирелсә дә, драматург үз чорының социаль йөзен, тулы образын тудыра. Шул рәвешле, әдәп-әхлак, дини мәсьәләләр белән үрелгән хәлдә чынбарлыкның җитди социаль-иҗтимагый проблемалары калкып чыга, аларга җавап эзләнә. «Кыямәт» сатирик комедиясе – халыкчан, карнавал рәвешендәге көлүгә йөз тоткан пьеса. Автор «алтын язулы күкәй»не образ-символ дәрәҗәсенә күтәреп, яңалык дошманнарының ялган битлеген салдыра һәм чын йөзләрен ача. Г. Исхакыйның әлеге комедияләре, Г. Камалның «Бүләк өчен» (1909), «Банкрот» (1911), И. Богдановның «Помада мәсьәләсе» (1908), С. Рәмиевнең «Низамлы мәдрәсә» (1908) кебек пьесалары белән бергә, бу еллар татар драматургиясендәге сатирик юнәлешне баетып, үстереп җибәрүгә зур өлеш кертә һәм ул җитди үзенчәлек буларак тулы бер тенденция төсен ала.

Г. Исхакыйның милләт язмышы өчен көрәше аны күптөрле кыенлыклар, төрмә-зиндан газаплары кичерүгә дучар итә. Ул Россиянең дистәләгән шәһәртөбәкләрендә яшәргә мәҗбүр була, байтак вакыт Төркиядә яшәп ала. Үз чоры татар җәмгыятенең төрле якларын ачу белән бергә, әдип халкыбызның фаҗигале үткәне, аның тарихында канлы яра булып торган көчләп чукындыру вакыйгаларына да мөрәҗәгать итә. Россиянең милли-колониаль сәясәтен фаш итү максатында «Зөләйха» пьесасын яза. 1907 елда Чистай төрмәсендә язылa башлаган әсәр югалтулар, яңадан башлаулар, күчереп язулар аша бары 1912 елда тәмамлана һәм 1917 елда гына сәхнәдә куела. Г. Исхакый «Зөләйха» пьесасы белән татар драматургиясендә яңа бер юнәлешне башлый. Әсәр сәхнә әдәбиятында беренче трагедия буларак та үзенчәлекле [Zakirzyanov, 2014, s. 347].

Пьесаның әлеге жанр таләпләренә ни дәрәҗәдә туры килүе турында бәхәсләр дә бар. Шулай да үзенең фаҗигале эчтәлеге, гаять кискен һәм чишелмәслек конфликты, барыннан да бигрәк иманын саклау юлында меңтөрле авырлыкны җиңеп чыккан һәм шул юлда үзен корбан иткән төп герое белән ул трагедия дип бәяләнергә тиеш. Зөләйха образы дини-милли символ дәрәҗәсенә күтәреп сурәтләнә, милләт анасы буларак тәкъдим ителә. Әсәрдә аның гаять бай, матур эчке дөньясы, теләк-омтылышлары, балаларына, якыннарына якын мөнәсәбәте һәм дин дошманнарына каршы торуы романтик сурәтләрдә, шул ук вакытта бөтен кырыслыгы, фаҗигасе белән ачыла. Вакыйга-күренешләрнең тормышка якынайтылуы аның тәэсир көчен арттыра, укучы-тамашачыны катарсиска-чистарынуга алып килә. Пьесада Корьән тәгълиматы, дини мифологиядән алынган риваятьләр, пәйгамбәрләр тарихына караган мәгълүматлар, шартлы образлар мөселман һәм христиан динендәге кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре белән кушылып китә, катлаулы синтез тәшкил итә. XX гасыр ахырында җәмгыятьтә идеологик чикләүләр беткәннән соң, Исхакыйның «Зөләйха»сы яңадан әйләнеп кайта һәм әлеге исем, яңа мифологик төсмерләр белән баеп, динебез, милләтебез, иманыбыз сагында тора.

«Зөләйха»да күтәрелгән фаҗига тәмамланган вакытта Г. Исхакыйның дөньяга карашы, иҗтимагый һәм милли омтылышлары җитди үзгәреш кичерә. «Таң»чылык чорында революцион көрәш, сыйнфый дошманлык идеяләре белән яшәгән әдип татар халкын бер милләт, бердәм милләт итеп күрү фикеренә килә. Шул рәвешле, иҗатында татар халкының төрле социаль катламнарын берләштерү, аның үткәнендәге казанышларын һәм фаҗигаләрен гәүдәләндерү, бүгенгесен кайгыртып җитди эшгамәлләр кылу, киләчәге турында борчылулы фаразлар кылу кебек карашларын үз эченә алган «милләтчелек» чоры башлана. Әдипнең әлеге дәвердә язылган пьесалары йогынтысында һәм башка каләмдәшләренең җитди эзләнүләре нәтиҗәсендә, татар драматургиясендә җитди борылыш ясала. Сәхнә әдәбияты, сан һәм сыйфат үзгәрешләре кичереп, чынбарлык күренешләрен романтизм юнәлешенә хас алым-чараларда чагылдыруга килә. Бу исә драматургиядә хисчәнлекне, геройның рухи дөньясын киңрәк, тулырак ачуны, еш кына купшы сурәтләргә мөрәҗәгать итүне үстерә. Нәкъ менә романтик юнәлештәге әсәрләрдә милләт язмышына караган мәсьәләләрнең киң чагылыш табуын Й. Нигъмәтуллина «идеяләр романтизмы» дип атый [Нигматуллина, 1997, с. 137]. Әдипләрнең Шәрык белән бергә Гаребнең әдәби-эстетик казанышларын үзләштерүләре нәтиҗәсендә төрле алымнар синтезына нигезләнгән әсәрләре язылa. Әлеге һәм башка сыйфатлар Ф. Әмирханның «Тигезсезләр» (1913), Ф. Борнашның «Язмыш» (1914), М. Фәйзинең «Кызганыч» (1913), «Галиябану»

(1916), Ш. Камалның «Хаҗи әфәнде өйләнә» (1915), К. Тинчуринның «Назлы кияү» (1916), «Соңгы сәлам» (1917) һ. б. пьесаларда чагылыш таба [Миңнуллина, 2017, б. 60].

Әнә шундый шартларда Г. Исхакыйның «Мөгаллимә» (1913) драмасы дөнья күрә. Бу чорда язылган иң яхшы пьесаларның берсендә хатын-кыз азатлыгы мәсьәләсе, халыкчылык идеяләре белән кушылып, җитди иҗтимагый яңгыраш ала. Җ. Вәлиди язганча, «аның бу әсәрендә без народниклыкның яңарак бер шәкелен, романтизм буявына буялган хәлен күрәмез» [Вәлиди, 2001, б. 211]. Автор укытучы Фатыйманың гүзәл образын тудырып, эш-гамәлләренә, теләк-омтылышларына бәйле, бөтен әдәбият өчен яңа булган сорауны куя һәм җавап эзли: кеше кайсын сайларга тиеш – шәхси бәхетнеме, әллә милләткә хезмәт итүнеме? «Мөгаллим» пьесасында урын алган мәсьәлә яңа яссылыкта куела һәм хатын-кызның җәмгыятьтәге, гаиләдәге, ирләр тормышындагы урыны турында җитди бәхәсләргә китерә, «җәмәгатьчелек игътибарын җәлеп итә-итә, яңа тип геройлары белән әдәбиятны, сәхнәне баетып, тарихи процесска кушылып китә» [Мәхмүтов, 1991, б. 650]. Әлеге пьеса белән Г. Исхакый татар дөньясының төрле катлауларына бер булып, бердәм булып милләт мәнфәгатенә хезмәт итү кирәклеге турында аваз сала. Үз вакытында зур кызыксыну тудырган, күп бәхәсләргә китергән әсәр бүген дә заманча яңгырый.

Шулай итеп, Г. Исхакыйның 1917 елгы революцияләргә кадәр язылган драма әсәрләренә зур булмаган күзәтү дә әдипнең татар сәхнә әдәбиятын формалаштыру, аякка бастыруда мөһим, хәтта хәлиткеч роль уйнавын күрсәтә. Ул драматургиябезне яңа тема-мотивлар белән баета, җитди мәсьәләләрне алгы планга чыгарып, күпсанлы укучы-тамашачыларны үз артыннан ияртә, яңа жанрларга, сәнгати чара-алымнарга нигез сала. XX йөз башы драматурглары, аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ы белән бергә, без югарыда искә алган күпсанлы пьесаларындагы табыш-яңалыкларга да даими мөрәҗәгать итә, ияртә, бәхәскә керә һәм яңа тормыш материалында аларны үстерә, баета һәм алдагы чор сәхнә әдәбиятына китереп ялгый.

Әдәбият

Ахмадуллин А.Г. Драматургия // История татарской литературы нового времени (XIX – начало XX в.). Казань: Фикер, 2003. С. 406–428.

Вәлидов Җ. «Мөгаллимә (Гаяз Исхакый әсәре)» // Әсәрләр: 15 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. Т. 8. Б. 209–218.

Ганиева Р.К. Исхакый иҗаты // Мирас. 1998. № 5. Б. 63–78.

Исхакый Г. Татарча театр вә концерт // Әсәрләр: 15 томда. 7 том: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Т. 7. Б. 186–189.

Мәхмүтов Һ., Гайнанова Л. Зарыгып көткән мирас // Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре / төзүчесе, текст һәм искәрмәләрне хәзерләүче

Л. Гайнанова; кереш һәм ахыр сүз авторлары Н. Нуруллин, Һ. Мәхмүтов, Л. Гайнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. Б. 636–660.

Миннуллина Ф.Х. Трагедия личности в драматургии К. Тинчурина // Фәнни Татарстан. 2017. № 3. С. 60–64.

Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань: Фэн, 1997. 190 с.

Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы // Габдрахман Сәгъди: фәнни-биографик җыентык / төзүчеләр Д. Заһидуллина, Ч. Гыйләҗева. Казан: Җыен, 2008. Б. 52–190.

Zakirzyanov A.M. Problems of transformation of the genre of tragedy // Life Science Journal. 2014. T. 11. № 7. S. 346–351.

Закирҗанов Әлфәт Мәгъсүмҗан улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге мөдире